

પરિશુદ્ધ-અપરિશુદ્ધ નયવાદ અને સર્વ- નયાશ્રિતની મધ્યસ્થતા

પ્રમાણની દરેક વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક સિદ્ધ છે. તેનું કોઈ પણ એક વિવક્ષિત અંશરૂપે પ્રતિપાદન કરવાનો અભિપ્રાય તે નયવાદ છે. જો એ અભિપ્રાય એકાંશસ્પર્શી હોવા છતાં તે વસ્તુના બીજા અવિવક્ષિત અંશ પરત્વે માત્ર ઉદાસીન હોય અર્થાત્ તે અંશનું નિરસન કરવાનો આગ્રહ ન ધરાવતો હોય અને પોતાના વક્તવ્ય પ્રદેશમાં જ પ્રવર્તતો હોય, તો તે ‘પરિશુદ્ધ નયવાદ’ છે. તેથી ઉલટું જે અભિપ્રાય પોતાના વક્તવ્ય એક અંશને જ સંપૂર્ણ માની તેનું પ્રતિપાદન કરવા સાથે જ બીજા અંશોનું નિરસન કરે, તે ‘અપરિશુદ્ધ નયવાદ’ છે. પરિશુદ્ધ નયવાદ એક અંશનો પ્રતિપાદક છતાં ઈતર અંશોનો નિરાસ ન કરતો હોવાથી તેને બીજા નયવાદો સાથે વિરોધ નથી હોતો, એટલે છેવટે તે શ્રુતપ્રમાણના અખંડ વિષયનો જ સાધક બને છે, અર્થાત્ નયવાદ જો કે હોય છે અંશગામી, પણ જો તે પરિશુદ્ધ એટલે ઈતર સાપેક્ષ હોય તો તેનાવડે છેવટે શ્રુત પ્રમાણસિદ્ધ અનેક ધર્માત્મક આખી વસ્તુનું જ સમર્થન થાય છે. સારાંશ એ છે કે—બધા જ પરિશુદ્ધ નયવાદો પોતા-પોતાના અંશભૂત વક્તવ્યદ્વારા એકંદર સમગ્ર વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, એ જ પરિશુદ્ધ નયવાદનું ફળ છે. તેથી ઉલટું અપરિશુદ્ધ નયવાદ માત્ર પોતાથી જુદા પડતા બીજા પક્ષનું જ નહિ પણ સ્વપક્ષ સુદ્ધાનું નિરસન કરે છે, કારણ કે—

તે જે બીજા અંશને અવગણી પોતાના વક્તવ્યને કહેવા માગે છે તે બીજા અંશ સિવાય તેનું વક્તવ્ય સંભવી જ નથી શકતું, એટલે બીજા અંશનું પણ નિરસન કરી જ બેસે છે. વસ્તુનું સમગ્ર સ્વરૂપ અનેક સાપેક્ષ અંશોથી ઘડાયેલું છે, એટલે જ્યારે એ સાપેક્ષ અંશોને એકબીજાથી તદ્દન છૂટા પાડી દેવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી એકે રહેતો કે સિદ્ધ થતો નથી. તેથી જ એમ કહ્યું છે કે—અપરિશુદ્ધ એટલે બીજાની પરવા ન કરતો નયવાદ પોતાના અને બીજાના એમ બન્ને પક્ષનાં મૂળ ઉખાડે છે.

વચનનો આધાર વક્તાના અભિપ્રાય ઉપર છે, તેથી કોઈ પણ એક વસ્તુ પરત્વે જેટલા વચનપ્રકારો મળી આવે અગર તે સંભવી શકે તેટલા જ તે વસ્તુપરત્વે બંધાયેલા બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયો છે એમ સમજવું જોઈએ. અભિપ્રાયો એટલે નયવાદો. વચનના પ્રકારો જેટલા જ નયવાદો સમજવા. એ બધા જ નયવાદો અંદરોઅંદર એકબીજાથી નિરપેક્ષ રહે તો તે જ પરસ્પરો એટલે જૈનેતર દષ્ટિઓ છે. તેથી પરસ્પર વિરોધ કરતાં કે અંદરોઅંદર પક્ષપ્રતિપક્ષપણું ધારણ કરતા જેટલા નયો હોય તે વાસ્તવિક રીતે તેટલા જ પરસ્પરો છે અર્થાત્ એકબીજાનું નિરસન કરતી જેટલી વિચારસરણીઓ મળે અગર સંભવે તેટલા જ તે વસ્તુ પરત્વે દર્શનો અને એ અજૈન. જૈનદર્શન તો અનેક તે વિરોધી દર્શનોના સમન્વયથી ઉદ્ભવતું હોવાથી એક જ છે. અજૈન અને જૈન દર્શનોનું નિયામક તત્ત્વ વિરોધ અને સમન્વય છે. પોતાના વક્તવ્યના પ્રતિપ્રાદનમાં જેનો ઉદ્દેશ પરવિરોધનો

હોય તે અજૈનદર્શન અને જેનો ઉદ્દેશ સમન્વયનો હોય તે જૈનદર્શન.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે-એક જ વસ્તુ પરત્વે નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિ વિરોધી ધર્મોના સમન્વયમાં જ જો જૈનદર્શિ હોય તો વૈશેષિકદર્શનને પણ જૈનદર્શન કહેવું પડશે, કારણ કે-એ દર્શન પણ માત્ર નિત્યત્વ કે માત્ર અનિત્યત્વ ન સ્વીકારતાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ બન્ને સ્વીકારે છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે-વૈશેષિકદર્શનમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ એ વિરોધી બે અંશોનું પ્રતિપાદન હોવાથી એમાં દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક બન્ને નયોનું સ્થાન છે ખરું ! પણ એ બન્ને નયો તેમાં સાપેક્ષપણે યોજાયેલા નથી. એમાં યોજાયેલા બન્ને નયો પોત-પોતાના વિષયનું સ્વતંત્રપણે જ પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે કે-એ બન્ને નયો પોતપોતાના વિષયની પ્રધાનતાને લીધે અંદરેઅંદર એકબીજાથી નિરપેક્ષ છે, જેથી એ જૈનદર્શન નથી. એક એક છૂટો વાદ ગમે તેટલો પ્રબળ દેખાતો હોય, છતાં તે એક-દેશીય માન્યતા ઉપર બંધાયેલો હોઈ યથાર્થ જ્ઞાન પૂરું પાડી શકતો નથી અને તેટલી ખામીને લીધે પરંપરાએ તે પોતાનામાં બદ્ધ થનારને કલેશમુક્ત કરી શકતો નથી. જ્યારે સમન્વય એ દૃષ્ટિની વિશાળતા ઉપર રચાયેલો હોઈ યથાર્થ જ્ઞાન પૂરું પાડે છે. એ જ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની બાબતમાં પણ છે. દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય સામાન્ય અને પર્યાયાસ્તિકનું વક્તવ્ય વિશેષ છે. એ બન્ને નિરપેક્ષપણે છૂટા છૂટા યોજવામાં આવે તો એકાન્તવાદને વિશિષ્ટ બનાવે છે અર્થાત્ જીલો કરે છે. જૈનદર્શન કોઈ પણ એક જ વસ્તુ

પરવે એ વિરોધી દેખાતા ધર્મોનો સમન્વય અપેક્ષાવિશેષથી કરે છે અને વૈશેષિકદર્શન વસ્તુભેદે વિરોધી ધર્મોનો ભેદ સ્વીકારે છે. આ જ બન્નેમાં તફાવત છે.

કેટલાક લોકો જૈનદર્શન અને અજૈનદર્શનને સરખા માનવાનો ભ્રમ ફેલાવે છે. તેઓ બાલજીવોને ઉન્માર્ગે દોરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. તે મહાતુલાવોએ સમજવું જોઈએ કે-બધા ધર્મો પોતપોતાના સ્થાને અપેક્ષાએ સાચા છે એમ માનવું, પણ તેથી ‘બધા ધર્મો સરખા છે’ એમ સિદ્ધ થતું નથી. બધા ધર્મોના ચઢતા-ઉતરતા દરબબ અવશ્ય છે. સાધકે પોતાની આત્મોન્નતિને યોગ્ય ઉચ્ચ કોટિનો ધર્મ કયો તેની સ્વયં શોધ કરવી જોઈએ અને મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી-પક્ષપાતરહિતપણે જે શોધાય તેને સ્વીકારવા તત્પર રહેવું જોઈએ. તત્ત્વવાદમાં મોટી વિષમતા ધરાવતા વેદાદિ અન્ય શાસ્ત્રોમાં જે પરસ્પર અને અવિરુદ્ધ અવિસંવાદી ઉપદેશો મળી આવે છે, તે શ્રી જિનાગમરૂપી મહાસાગરમાંથી ઉછળેલા વચનરૂપી ખિંદુઓ છે. જૈનદર્શન કે જેમાં કોઈનો પણ પક્ષપાત નથી અને સર્વથા અવિરુદ્ધ ને અવિસંવાદી છે, તે તો એક શ્રી જૈનધર્મ જ છે. માટે આત્મશ્રેયના ઈચ્છુકે આવા ભ્રામક વિચાર ફેલાવવા અને તેનું પ્રવર્તન કરતાં અટકવું જોઈએ. / સ્વયં સત્યવાદી ન બનવું એ જેટલો ગુન્હો છે, એના કરતાં પણ જેઓ સત્યવાદી છે એમના પ્રત્યે અસહભાવ ધારણ કરવો એ મોટો ગુન્હો છે, અને અસહભાવ થાય એવું પ્રવર્તન કરવું એ એથી પણ મોટો ગુન્હો છે.

આચાર્યલગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી કહે છે કે—
 “જેઓ મધ્યસ્થપણાનો આશ્રય કરી-ધારણ કરીને તત્વા-
 તત્વનો વિચાર નહિ કરતાં જૈનદર્શન અને અજૈનદર્શન
 બેઉને સરખા માને છે, તેઓ મણિ અને કાચને સરખા
 માનવા જેવું કરે છે.” માધ્યસ્થતા એ ગોળ અને ખોળને
 સરખા માનવા માટે નહિ, પણ અપેક્ષાભેદ સમજી સમશીલ
 રહેવા માટે છે. માધ્યસ્થતા એ મહાન્ ગુણ છે, પરંતુ તેનો
 આશ્રય ક્યાં ? શા માટે ? અને કેવી રીતે પરિણત હોવો
 જોઈએ ? એ લક્ષ્યગત કરવું જોઈએ. વિશાળદષ્ટિ જૈન મહા-
 પુરુષોએ આ બાબતમાં કેવા ઉચ્ચ પ્રકારની માધ્યસ્થતા
 રાખી છે, તે નીચેની ઉં ભગવાન શ્રી યશોવિં વાચક
 આદિની ઉક્તિઓથી સમજી શકાય તેવું છે.

“પોતપોતાના અભિપ્રાયે સાચા અને ખીજા નયની
 યુક્તિથી ચલાવે ત્યારે નિષ્ફળ એવા નયોમાં જેનું મન
 પક્ષપાતરહિત સમાનભાવને ધારણ કરે છે, તે મહામુનિ
 મધ્યસ્થ છે. સર્વ નયો સપ્રતિપક્ષ છે. જે એક નય પક્ષપાતી
 તે અદૃષ્ટ સિદ્ધાન્ત કહ્યો છે.”

સન્મતિ તર્કમાં કહ્યું છે કે—

સર્વ નયો પોતપોતાના વક્તવ્યમાં સાચા છે અને
 ખીજાના વક્તવ્યનું નિરાકરણ કરવામાં ખોટા છે, પરંતુ
 અનેકાન્ત સિદ્ધાન્તનો જ્ઞાતા તે નયોનો ‘આ સાચા છે
 અને આ ખોટા છે’ એવો વિભાગ કરતો નથી.”

“પોતાના સિદ્ધાન્તનો વિચાર રહિત કેવળ રાગથી
 અમે સ્વીકાર કરતા નથી અને પર સિદ્ધાન્તનો વિચાર રહિત

કેવળ દ્રેષથી ત્યાગ કરતા નથી, પણ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને સ્વસિદ્ધાન્તનો આદર અથવા પરસિદ્ધાન્તનો ત્યાગ કરીએ છીએ. ”

ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી પણ કહે છે કે—

“ હે વીરપ્રભુ ! અમને કેવળ શ્રદ્ધાથી તમારા ઉપર પક્ષપાત નથી, તેમ કેવળ દ્રેષથી અન્ય ઉપર અરુચિ નથી, પણ યથાર્થ આત્મપણાની પરીક્ષાથી અમે તમારો આશ્રય કરીએ છીએ. ”

“ જુદા જુદા સર્વ નયો પરસ્પર વાદ અને પ્રતિવાદથી કદર્યના પામેલા છે, પરંતુ સમવૃત્તિના સુખનો અનુભવ કરનાર જ્ઞાની સર્વ નયોને આશ્રિત હોય છે. ”

“ પરસ્પર પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ ભાવથી અન્ય પ્રવાદો દ્રેષથી ભરેલા છે, પરંતુ સર્વ નયોને સમાનપણે ઈચ્છનાર હે ભગવન્ ! તમારો સિદ્ધાન્ત પક્ષપાતી નથી. ”

“ બધાય વચન વિશેષ રહિત હોય તો તે એકાન્તે અપ્રમાણ નથી અને એકાન્તે પ્રમાણ પણ નથી, જેથી અન્ય સિદ્ધાન્તમાં રહેલું સદ્રવચન પણ વિષયના પરિશોધનથી પ્રમાણ છે. ઉપલક્ષણથી સ્વસિદ્ધાન્તનું વચન પણ અનુયોગે કરી વિશેષિત ન હોય તો તે અપ્રમાણ છે. એ પ્રકારે સર્વ સ્યાદ્વાદ યોજનાથી સર્વ નયોનું બાણપાણું હોય. ”

ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કહે છે કે—

“ અન્ય શાસ્ત્રને વિષે પણ દ્રેષ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ તેના વિષયને પ્રયત્નથી વિચારવો. જે પ્રવચનથી

ભિન્ન છે તેનું પણ અધું અસદ્વચન નથી, પરંતુ જે પ્રવચનાનુસારી છે તે સદ્વચન જ છે.”

“જે મહાપુરુષ ચારિત્રગુણમાં લીન છે તે સર્વ નયના ધારક હોય છે, તે સર્વ નયને સંમત વિશુદ્ધ તત્ત્વને ગ્રહણ કરે છે, સમવૃત્તિવાળા સર્વ નયના આશ્રિત જ્ઞાની સુખનો આસ્વાદ કરે છે, સર્વ નયના બાણનારા-અનુભવનારાઓનું તટસ્થપણું લોકને વિષે ઉપકારરૂપ થાય છે; પરંતુ જુદા જુદા નયમાં મૂઢ-બ્રાન્ત થયેલાને અહંકારની પીડા અને ઘણો કલેશ હોય છે.”

“નિશ્ચયનયમાં અને વ્યવહારનયમાં તથા જ્ઞાનપક્ષમાં અને ક્રિયાપક્ષમાં એક પક્ષગત બ્રાન્તિના સ્થાનને તજીને જ્ઞાનના પરિપાકરૂપ શુદ્ધ ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ થયેલા, લક્ષ ન ભૂલે એવા, સર્વ ભૂમિકામાં પક્ષપાત-કદાગ્રહ રહિત, પરમ આનંદથી ભરપૂર સર્વ નયોના આશ્રયરૂપ જ્ઞાની સર્વોત્કર્ષથી વર્તે છે. તેવા જ્ઞાનીને નમસ્કાર હો !”

“જે મહાપુરુષોએ લોકોને સર્વ નયે કરીને આશ્રિત એટલે સ્યાદ્વાદગભિત પ્રવચન પ્રકાશિત કર્યું છે અને જેઓના ચિત્તને વિષે સર્વનયાશ્રિત પ્રવચન પરિણમેલું છે, તેઓને વારંવાર નમસ્કાર હો !”

▲ ▲ ▲ બીજી તારાદષ્ટિ પ્રાપ્ત જીવના વિચાર

સમ્યક્ત્વ અપ્રાપ્ત આ દષ્ટિવાળો માર્ગાનુસારી જીવ વિચાર કરે છે કે-આ સંસાર દુઃખરૂપ છે. આનો ઉચ્છેદ કયા કારણથી અને કેવી રીતે કરવો ? આ જગતમાં મહાત્માઓની પ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારની હોય છે. આ તમામ પ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે જાણી શકાય ?